

TOESPRAAK SOBIBOR HERDENKING 1 JUNI 2026

Ronald Leopold, algemeen directeur Anne Frank Stichting

Het beeld staat in ons geheugen gegrift: een eenzame Koning op een nagenoeg lege Dam op 4 mei 2020, 's avonds even voor achten. De Corona pandemie heeft de wereld in haar greep, de Nationale Herdenking heeft een surreëel karakter. Maar de woorden van de Koning zijn verre van surreëel. In een kort zinnetje geeft hij een indringende boodschap mee: “Sobibor begon in het Vondelpark. Met een bordje: ‘Voor Joden verboden’.”

De woorden van de Koning waren een verwijzing naar de bordjes, die hier bij het Vondelpark en op veel plekken elders in de stad tijdens de Tweede Wereldoorlog waren geplaatst en die een inspiratiebron vormden voor dit even bescheiden als indrukwekkende monument. Ze waren uiteraard geplaatst op last van de Duitse bezettende macht, maar ondertekend door een Nederlandse ambtenaar: Jan Feitsma, procureur-generaal en fungerend gewestelijk directeur van politie te Amsterdam. Zoon van een Friese boer uit Kollum werd Feitsma een overtuigd nationaalsocialist. Hij had als jurist carrière gemaakt als bestuursambtenaar in Nederlands-Indië (waar de NSB een grote aanhang had) en krom na de inval door nazi-Duitsland al snel op in de gelederen van openbaar ministerie en politie. Ook zijn jongere broer Gerben was een overtuigd NSB'er, hij schopte het in die donkere jaren tot burgemeester van Kollumerland.

Twee boerenzonen uit een provincie, die met recht bekend staat om haar verzet en hulp aan Joden tijdens de bezetting. Opnieuw een voorbeeld dat de keuzes en handelingen van individuen niet over één kam geschoren kunnen worden met de groep waartoe zij gerekend worden.

Jan Feitsma heeft zijn collaboratie met de dood moeten bekopen. Hij werd op 2 februari 1945 hier vlakbij, op de kruising van de Jacob Obrechtstraat en de Johannes Verhulststraat door een onbekende verzetsman alsnog geliquideerd, na een eerdere mislukte poging daartoe door de Joodse student Rudi Bloemgarten. Bloemgarten is later door de bezetter geëxecuteerd wegens zijn rol bij de aanslag op het Bevolkingsregister en zijn vele andere verzetsactiviteiten.

De woorden van de Koning op die gedenkwaardige 4^e mei 2020 deden mij denken aan deze foto, gemaakt hier in het Vondelpark, waarschijnlijk in de winter van 1940/1941. We zien onbezorgde winterpret van een groep meiden. De tweede van links herkent u wellicht: Anne Frank, 11 jaar oud als de datering van de foto klopt. In een brief aan haar grootmoeder uit januari 1941 schrijft ze, dat ze eindelijk, na veel zeuren, kunstschaatsen heeft gekregen.

Op die kunstschaatsen zien we haar hier, zwierend met vriendinnen over het ijs van het Vondelpark, zwierend door hun nog jonge levens. Terwijl de onheilspellende wolken van de geschiedenis al komen aanrollen zijn er nog de momenten waarop het leven wordt omarmd. Het is de Anne Frank die we kennen uit haar latere dagboekgeschriften. Haar levenskracht, die soms wordt uitgelegd als hoop, blijft overeind in een toenemend hopeloze situatie. Het is een hartverscheurende foto, die net als dit monument als een spiegel dient. We worden aangezet om na te denken over wie wij zijn, waartoe wij als mens in staat zijn, wie wij willen zijn.

Terug naar de woorden van de Koning. Die avond deelde hij met ons geen historische analyse. Het Vondelpark was niet de plek waar de plannen voor Sobibor werden gesmeed of waar de bouw van het kamp werd voorbereid. Die avond gaf hij een morele boodschap mee, met een verwijzing naar de ultieme gevolgen van discriminatie en uitsluiting.

Het park en het bordje appelleren aan ons maatschappelijk geweten in een tijd, waarin we urgentie voelen omtrent de vraag hoe we met elkaar willen samenleven. Bij het zoeken naar een antwoord op die vraag richten we onze blik vaak en graag op de geschiedenis en zeker ook op deze periode in de geschiedenis. Wanneer we proberen beter inzicht te krijgen in eigentijdse maatschappelijke vraagstukken van morele aard is de Holocaust nooit ver weg. Dat leidt vaak tot platte vergelijkingen, die meer verhullen dan verduidelijken. Toch is het belangrijk om de historische context niet uit het oog te verliezen. Ik laat in het midden of we kunnen leren uit de geschiedenis, maar ik onderschrijf graag ten volle de woorden van de voormalig directeur van het NIOD, Hans Blom, dat de geschiedenis te denken geeft.

Het is om die reden goed om nog eens na te denken over dat ene zinnetje ‘Sobibor begon in het Vondelpark’. Uiteraard niet om afbreuk te doen aan de boodschap die

daarin besloten ligt, integendeel, juist om die boodschap aan te vullen en te versterken.

De uitsluiting waar het bordje ‘Voor Joden verboden’ van getuigt was een stap in een proces van registratie, segregatie en uiteindelijk deportatie. Dat proces werd mogelijk gemaakt door het verdwijnen van de democratische rechtsstaat en de vestiging van een dictatuur, die er prat op ging ‘de problemen van de gewone mensen’ op te lossen. Er zijn in de geschiedenis veel voorbeelden te vinden van de bevattelijkheid onder grote groepen mensen voor een dergelijke boodschap. Die voorbeelden laten niet alleen zien dat de vermeende problemen niet worden opgelost, maar ook dat bepaalde groepen al snel van hun rechtsstatelijke bescherming worden beroofd. We moeten dus nadenken over de vraag waar die bevattelijkheid vandaan komt en wat we er tegen kunnen doen. Wat heeft dat bordje met onszelf te maken, met de keuzes die we maken en die grote gevolgen kunnen hebben voor onze eigen levens en die van anderen? Waar ligt dat werkelijke beginpunt van het proces, dat uiteindelijk kan eindigen in Sobibor?

Maar er is nog iets anders. Sobibor was de laatste schakel in een industrieel opgezette moordmachine, gericht op de totale vernietiging van het Europese Jodendom. Sobibor was het resultaat van wat de ‘oudste haat’ wordt genoemd, de haat tegen Joden. Eeuwen van uitsluiting, verdrijving en vervolging kenmerken de geschiedenis van Joden in Europa en elders. In tijden van nood of vermeende nood worden Joden gemakkelijk tot zondebokken gemaakt, ook als er sprake is van een sterke verbondenheid met het land waarvan ze onderdaan zijn. Joden gaven of riskeerden hun leven als Duits militair tijdens de Eerste Wereldoorlog voor een land, dat nog geen twintig jaar later zich tegen hen keerde. Het onvermogen van Nederland om haar Joodse burgers te beschermen tijdens de Duitse bezetting (ik gebruik een voorzichtige formulering) kan niet los worden gezien van die eeuwenoude geschiedenis. Dat laatste geldt ook voor hedendaagse uitingen van Jodenhaat en de reacties daarop, of juist het gebrek daaraan. Zo beschouwd is het bordje bij het Vondelpark niet een beginpunt, maar een van de vele markeringen in de lange geschiedenis van haat tegen Joden.

Dat brengt mij bij de missie van de Anne Frank Stichting. Een missie die gericht is op de morele vorming van vooral jongeren aan de hand van het levensverhaal van Anne Frank. Het is een missie die geïnspireerd is door het gedachtegoed van Otto Frank, de vader van Anne en de enige overlevende van zijn gezin en van de acht onderduikers uit het Achterhuis. Het is ook een missie, die geworteld is in een specifieke historische context en tegelijkertijd een bredere morele boodschap in zich bergt. Het is van groot belang een juiste verhouding te vinden tussen die twee, tussen aandacht voor die specifiek historische, Joodse context van haar levensverhaal enerzijds en de meer universele morele vorming die daaraan ontleend kan worden anderzijds.

De foto van een schaatsende Anne Frank in het Vondelpark is hartverwarmend en hartverscheurend tegelijkertijd, de onbezorgdheid van een Joods meisje in de context van eeuwenoude Jodenhaat waaraan ook zij ten prooi zal vallen. Inzicht in die specifieke historische context is essentieel voor het begrijpen van haar levensverhaal en voor het herkennen en bestrijden van Jodenhaat in onze tijd.

Dat Otto Frank zijn missie ook heeft uitgestrekt tot het tegengaan van discriminatie en uitsluiting van andere groepen heeft vaak tot het misverstand geleid dat hij, en daarmee de Anne Frank Stichting, alle vormen van groepsgebonden haat op één hoop zou hebben gegooid. Iedere vorm van groepsgebonden haat heeft haar eigen kenmerken en uitingsvormen, die mede bepaald worden door historische omstandigheden. Maar het denken in groepen en groepsgebonden haat is ook mensen eigen, ze komen voort uit processen van sociaalpsychologische aard, die universeel zijn. Inzicht in die processen is eveneens onontbeerlijk voor het beter begrijpen en daarmee het bestrijden van groepsgebonden haat, of het nu gaat om Jodenhaat of andere vormen.

Zo is de lange aanloop naar Sobibor ingebed in eeuwenoude Jodenhaat *en* in de algemeen menselijke neiging tot vijandig groepsdenken.

Jan en Gerben Feitsma, Rudi Bloemgarten, Anne Frank: ze maakten deel uit van een geschiedenis die ons vandaag bijeenbrengt en die ons de mogelijkheid geeft na te denken over onszelf. Daartoe kijken we in de spiegel van dit monument, ook als dat ongemakkelijke vragen oproept. Want die vragen hebben we nodig om verder te komen, als mens en als mensheid, op welk punt we ook staan in de geschiedenis.